

Атабекова Шарапат Батыровна, Кенжебаева Алмашай
ЭЛЕЧЕК – УЛУТ СЫЙМЫГЫ
Атабекова Шарапат Батыровна, Кенжебаева Алмашай
ЭЛЕЧЕК ГОРДОСТЬ НАЦИИ
Atabekova Sharapat Batyrovna, Kenjebaeva Almashay
ELECHEK – NATIONAL PRIDE OF KYRGYS PEOPLE

УДК. 902/904

Аннотация. Бул макалада кыргыз аял затынын улуттук баш кийими “элечек” жөнүндө сөз болот. Элечекти турмушка чыккандан баштап, өмүрүнүн акырына чейин кийишкен. Элечекти алып салса жылаң баш болуп, үйдөн ырыскы дөөлөт кетет деп эсептеген. Элечек бир канча бөлүктөрдөн турган жана ар бирин өзүнчө кооз кылып кооздошкон. Кыргызстанга келген сүрөтчүлөр жана окумуштуулар элечекке аябай суктанып ал жөнүдө жазып кетишкен. Элечек ЮНЕСКОнун “Элечек аялзатынын касиетүү баш кийими, салттуу билим, каада-салт, ырым-жырымдар” номинациясы боюнча маданий мурастар тизмесине катталды. Тиешелүү чечим 6-декабрь күнү Ботсвананын Касан шаарында ЮНЕСКО комитетинин материалдык эмес маданий мурастарды сактоо боюнча 18-сессиясында бир добуштан катталды. Элечекти эл аралык эксперттер эң мыкты жана сонун жасалган деп табышты. Элечек бир нече бөлүктөн туруп жана ар бири эң сонун жасалган.

Негизги сөздөр. Дурия, сайма, такыя, тасма, каляк, илеки, элечек, маданий, мурастар, бейзаттык.

Аннотация. В этой статье речь идет о кыргызском женском национальном головном уборе “элечек”. Элечек носили с момента замужества до самой смерти. Они считали, что если снять элечек, то голая голова, и богатство и благие дела уйдет. Элечек состояло из нескольких частей, и каждая из них была красиво оформлена по отдельности. Художники и ученые, приезжавшие в Кыргызстан восхищались элечекке и писали о нем. Элечек была внесена в репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО 6-декабря 2023-года в городе Касане, Ботсвана. В ходе 18й сессии межправительственного культурного наследия, единогласно было принято о внесении номинации Кыргызской Республики “Элечек, кыргызский женский головной убор традиционные знания и обряды в Репрезентативный список нематериального культурного наследия”. Элечек был признан международными экспертами лучшими и отлично подготовленными. Элечек состоял из нескольких частей, и каждая из них была красиво оформлена по отдельности.

Ключевые слова. тонкая шелковая материя, вышивка, головной убор, лента, каляк, илеки, элечек, культурный, наследие, нематериальная.

Annotation. In this article, the Kyrgyz womens national headdress-elecheck is discussed. Elecheck was worn from the moment of marriage until death. They believed that removing elecheck means a bare head, and wealth and good deeds would disappear. Elecheck consisted of several parts, each of which was beautifully decorated separately. Artists and scholars who visited Kyrgyzstan admired elecheck and wrote about it. Elecheck was inscribed on the Representative List of the intangible Cultural Heritage of UNESCO on December 6, 2023, in Kasane, Botswana. During the 18th session of the intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural of UNESCO, a unanimous decision was made to include the nomination of the Kyrgyz Republic “Elecheck, Kyrgyz womens headdress: traditional knowledge and rituals” in the Representative List of the intangible Cultural Heritage. Elecheck has been recognized by international experts as the best and well-prepared.

Key words. *thin material, embroidery, headdress, tape, kalyak, ileki, elechek, cultural, heritage, intangible.*

Кыргыз аялдарынын салттуу баш кийими болгон элечек 2023-жылдын 6-декабрь күнү ЮНЕСКОнун маданий мурастар тизмесине кирди. Ботсвананын Касана шаарында 2023-жылдын 4-9 декабрь күндөрү ЮНЕСКО комитетинин мамлекеттер аралык бейзаттык маданий мурастарды сактоо боюнча 18-сессиясы өтүп, анда “Элечек - аялзатынын касиеттүү баш кийими, салттуу билим, каада-салт, ырым- жырымдар” номинациясы боюнча катталды.

Элечек деген эмне? Анын тарыхына көз чаптырып көрөлү.

Элечек–аялдардын улуттук баш кийими. Кыргыз аялдары кайсы мезгилден тарта элечек кие баштаганы жөнүндө так маалымат жок. Түштүк аймактарда элечекти “каляк”, ал эми Таласта жана Токтогулда “илеки” деп атаганы маалым.

Түрдүү жагдайлардан улам жоготууга учурап жаткан кыргыздын күнүмдүк жашоо турмушунда маанилүү буюмдарыбыз, кийим-кечелерибиз бар. Алардын бири элечек . Элечек иран тилинен “илачаг” денген сөзүнөн алынып, ханышанын баш кийими дегенди түшүндүргөн. Археологиялык маалыматтарга ылайык, оролмо өңдүү баш кийимдерди Орто Азиянын түштүк чөлкөмдөрүндө жашаган аялдар “Кушан” доорунан бери эле кийип келген. 19-20 кылымдарда турмуштагы аялдардын милдеттүү баш кийими болуп саналган. Элечек бир гана кыргыздарда гана кеңири таркалган эмес, ал казак боордошторубузга, ошондой эле тажиктерге+, каракалпактарга, кыпчактарга жана бухара еврейлерине чейин кеңири таркалаган. Мисалы, казактарда бул баш кийимди “кимешек” деп аташат.

Кыргыздарда географиялык жана климаттык шартка жараша ар бир аймакта элечекти ороонун түрү ар башка болгон. Ал тургай ошол элечек оронгон аялдын жаш өзгөчөлүгүнө жараша да, же болбосо мисалы аза күткөн аялдын элечек ороонуусунун да өзгөчөлүгү болгон. Мисалы: Чүйдө жана Ыссык-Көлдө элечектин оромдору биринин артынан бири тегиз өйдө көздөй боочо түрүндө оролот. Оролмо тегерек оролуп сол жака жыгылат. Ал эми Талас жана Ош аймактарынын батыш бөлүгүндөгү саруу менен кушчу уруулары сүйрү жана тегерек формадагы оролмо кийишкен, анын өйдө жагы кеңири болгон маңдайы салыштырмалуу чыгып турган. Оштун чыгыш бөлүгүндөгү мундуз жана басыз урууларынын оролмосу анча чоң эмес келип алдыга өтө чыгып турган. Кыргыздарды элечегинин формасынан эле кайсы урууга таандык экендигин билип коюшкан.

Түштүктө элечек “каляк” ал эми Таласта жана Токтогулда “илеки” деп аталган. Элечек бир канча бөлүктөрдөн турган: кеп такыя, чач кеп, ээк алмай, кыргак, шуру, илмек жана жоолуктан. Ар бирине токтоло кетели. Кеп такыяны мурда баш кийим катары элечектен бөлүп карашкан эмес. Ал элечектин бир бүтүн бөлүгү болуп эсептелгендиктен, такыячан эл алдына чыгуу уят болуп саналган.

Мисалы К.И.Антипина өзүнүн “Түштүк кыргыздардын материалдык маданияты жана колдонмо искусствонун өзгөчөлүктөрү” аттуу китебинде “элечексиз башкача айтканда баш кийимсиз сууга да чыгуу уят болуп саналган” деп жазат. Кеп такыя башты толугу менен жаап, маңдайы түз келип, эки капталына ылдый түшүп турган “жаактары” бар. Ал эми желкесине өрүлгөн чачты толук жаап туруучу узун тилке куйрукчасы түшүрүлгөн. Чач кепти үч катмар кездемеден тигишкен: тышы ак бөздөн, ичи кызыл гүлдүү чыт менен иштелген, ортосуна колдо токулган катуу матаны салышкан. Бул топунун өзгөчөлүгү- анын төбөсү тигилбестен жип өткөрүп бүрмөлөнгөн же катуу байланган, натыйжада кездеменин өзүнөн төбөчө чыгарылган. Ал кеп чач учу деп аталган. Такыянын жаактарындагы жана куйрукчасындагы саймалар өзгөчө кызыгууну туудурган. Жаактарындагы сайманын “терс кайык”, “илме” жана “тырмакча” деген үч түрүн колдонуп жыш сайган. Ошондой эле такыяны күмүш топчулар жана күмүш тыйындар, шурулар менен абдан кооздошкон. Түндүк аймактарда элечектердин дээрлик баардыгынын ээк алмайлары бар. Ал сууктан, шамалдан сактап турат. Түштүк аймактарда

күн ысык болгондуктан, элечеги сорогой болуп үстүнө сөзсүз дүрия жоолугу жабылган. Алар күндөн сактап, көлөкө берип турган. Дүрия жоолукту тигерде шурулар жана саймалар менен кооздошкон. Дүрия чоң ак жоолук анынбир четин кооз саймалар менен кооздошсо, бир жак четин көркөмдүү оюктар менен кооздогон. Муну “каляк” деп да атаган. Дүрия жоолук түштүк Кыргызстанга дээрлик жайылган эмес.

Элечектин оромолдоруна жука ак кездеме же даки (марли) колдонулган. Жолдо капасынан элечекчен аял каза болсо, элечектин кездемесин кепин катары да колдонушкан жана эгер боюнда бар аял толготуп, ымыркай төрөлүп калса, бала ороого, же кимдир бирөө жыгылып, жарат алып калса, жарат таңууга да колдонушкан. Кездеме көбөйүп калгандан тарта элечектин матасын бала-бакыраны ырым жырым кылып, же шейшеп кылышкан. Элечектин чоңдугу анын ээсинин статусуна жараша болгон. Бай оокаттуу аялдардын элечеги 25-30 метрден кем эмес ак кездемеден орошкон. Муну көргөн элчилер кыргыз аялдарында биринчи эле көзгө чоң баш кийим ак элечек учурайт дешкен. Мисалы бул жөнүндө падышачылык Россиянын Туркестан аймагындагы ишенимдүү өкүлү Н.С.Лыкошин жазган. Ал аскер кызматкери болгону менен, жергиликтүү элдердин материалдык маданиятына зор кызыгуу менен карап, жергиликтүү элдердин тилин өздөштүрүү менен, тарых илими үчүн ары баалуу, ары кызыктуу маалыматтарды жазып калтырган. Ал эми карапайым аялдардын элечеги 5-7 метр менен гана чектелген. Элечектин орточо салмагы 800 грамм же бир килограммга чейин жетет. Элечекти ороого узак убакыт талап кылынган, болжолу 45 минута кеткен. Байыртан эле кыргыз аялдары башынан жайы-кышы элечекти башынан түшүргөн эмес. Элечек кийип жүргөн аял заты башын өйдө көтөрүп, мойнун койкойтуп жүргөн. Бүкүрөйбөй белин түз кармап, өзүнчө бир сын күтөт. Көркөм өнөр таануучу, тарых илимдеринин кандидаты, КР нын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Клавдия Ивановна Антипина кыргыздын колдонмо өнөрүн эң мыкты билген жана аны изилдеп, дүйнөгө таанытууга эбегейсиз зор салым кошкон билгилүү илимпоз. Ал өз эмгектеринде элечек жөнүндө да жазып кеткен. Мисалы: «Элечекти, келинди күйөөсүнүн үйүнө жөнөтөрдө кийгизишкен» деп жазат К.И.Антипина өзүнүн “Түштүк кыргыздардын материалдык маданияты жана колдонмо өнөрүнүн өзгөчөлүктөрү” деген эмгегинде. Бул аялдын бир курактан экинчи бир курака өткөндүгүн түшүндүргөн. Колукту кийген элечектин маңдайы шуруланат. Бул шуру тартма элечек деп аталган. Колуктуга элечекти башына чоң жеңеси кийгизген жана ырдап берген. Кызды күйөөгө узатып жатканда ырдаган ыр сабынан бир үзүндү:

Бул келегин кыя тартып орогон

Кымбатым энем асылым

Жашыл түстүү келегин жая тартып элеген

Жалынсам эжем мундашым.

Тарыхта 20-жашка толо элек келиндер артына турнанын же үкүнүн үлпүнчөктүү канаты жана ээк алмайы бар элечектерди кийишкен. Бул элечектерге айлантма күмүш шуру же сайма сайылган же тасма тагышкан. 30-жаштан өткөн айымдардыкы элечек артына карай жыгытылып, маңдайы түз тартылган. Кооздолгон куйрукчасы чыгарылган. 50 жаштан жогорку аялдардын элечектери артына карай кыйшайтылып үстүнөн дүрия жоолугу жабылган. Илгертеден бери эле кыргыз эли баш кийимди аябай улук эсептешкен. Баш кийимди улагага койгон эмес, баш кийимди тепкен эмес. Аны аспиеттеп төргө, жүктүн үстүнө коюшкан. Башынан улуттук баш кийимин түшүрүшкөн эмес жана каада салтты катуу карманышкан. Улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызааттап жашап келишкен

Жыйынтыктап айтканда: Элечектин формасына жана түзүлүшүнө жараша кыргыздын аял затынын жаш курагын жана ал тургай кайсы уруудан экендигин билишкен. Элечек кооз жана бийик болгон. Кыргыз аял заты ыйык туткан улуттук баш кийим бүгүнкү күндө, тактап айтканда 2023-жылдын 6-декабрында ЮНЕСКОнун бейзаттык маданий мурастар тизмесине кирген. Бирок, эң аянычтуусу азыркы жаштар баардык элди суктандырган элечектин кадыр-баркын биле алышпайт, ошондой эле кеп

такыя же дүрия эмне экенин билбей, таптакыр түшүнүгү жок болуп бара жатышат. Ошондой эле бүгүнкү күндө элечек ак жоолук алмашып кеткен. Бул жөнүндө Н.С.Лыкошин минтип жазган: “XX кылымда жоолук-элечекти акырындык менен сүрүп чыгара баштады” дейт. Аялдар башына чалма сыяктуу жоолукту ороп, учун желкесине таштап коюшкан деп жазган Н.С.Лыкошин. Азыркы күндө кыргыз аялдары элечекти майрамдардык салтанаттарда гана кийип калышты.

Каз элечек баш таштап,

кан жайлоо көчкө жарашкан (Жеңи Жок).

Бүгүнкү күндө өлкөбүздө көптөгөн ууз кыздар элечектин түрлөрүн даярдап сатышууда. Мисалы базарлардан же чеберлерден даярдалышына жана чыгымына, сарпталган материалына карап баасы коюлган элечектерди буюртма кылуу мүмкүнчүлүгү бар. Кээ бир элечектердин базардагы баасы 1000-1500 АКШ долларында турат, анткени алардын кеп такыясына күмүш жалаажындар бастырылып, бермет, шуру, же болбосо седеп кадалып, өтө кооз жасалган. Кээ бирлери андан арзаныраак, мисалы 15 000 сомдон тартып, 5000-4000 сомго чейинки элечектерди да алууга болот. Айырмачылыгы ар ким өз каалоосуна жараша жеңил-желпи кылып, кездемеден оротушат. Элечек аялдын жүзүнө сулуулук тартуулап, көркүнө көрк кошкон. Элечекти дагы даңазалап, ааламга таанытып, кийинки муундарга байыркы мурасыбыз катары өткөрүп берүү биздин милдет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Антипина К.И. Түштүк кыргыздардын материалдык маданияты жана колдонмо искусствонун өзгөчөлүктөрү. Фрунзе. 1964.
2. Махова Е.И. Кыргыздардын материалдык маданияты. Фрунзе. 1959.
3. Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане: очерки быта туземного населения. Спб. 1916.
4. Зеланд Н.Д. Киргизы. Этнологический очерк.
5. История Киргизской ССР. т.1. Фрунзе 1984.